

SVJETSKE RELIGIJE — PROSTORNI RASPORED I VEZE SA PRIRODNO-GEOGRAFSKOM OSNOVICOM

Radovan Pavić

Budući da se kao predmet geografskih znanosti uvijek javlja poznavanje i shvaćanje rasporeda i prostorne raširenosti određenih pojava, razumljivo je da odgovarajući interes mora izazvati i raspored svjetskih religija: a to tim više što između prirodno-geografske osnove i njezinog značenja u određenom historijskom razdoblju i religije kao socijalne nadgradnje, može postojati zanimljiva povezanost što uvjetuje da i geografski pristup u proučavanju religioznog fenomena također treba smatrati primjerenim.

Među mnogobrojnim definicijama religije, jedna je takvog značaja da odmah upućuje na prirodno-geografske implikacije — religiju je moguće definirati i kao izraz nemoći prema prirodnim i društvenim silama kojima se primitivni čovjek i primitivna zajednica nisu mogli suprotstavljati; u ovoj nemoći prema prirodnim silama uočavamo jasne naznake prirodno-geografskog determinizma.¹

Na primjeru triju religija koje su se iz praktički jednog jedinstvenog životnog žarišta (Bliski istok) proširile u svijetu, tj. na primjeru židovstva, kršćanstva i islama, moguće je ukazati na značenje koje je prirodno-geografska osnova Bliskog istoka imala u formiranju odgovarajućih religioznih nadgradnji, vodeći, dakako, pri tom računa o određenom povijesnom trenutku.

Među prirodno-geografskim faktorima koji su najviše povezani sa religioznom nadgradnjom treba na Bliskom istoku prvenstveno ukazati na hidrografske i klimatske komponente — tj. na značenje vode, temperature i vegetacije kao najizravnije posljedice.

U svakom pokušaju geografskog pristupa problemu svjetskih religija treba uvijek voditi računa o više faktora i to:

— prvo — o povezanosti sa prirodnom osnovom,^{1a} o fizičko-geografskom ambijentiranju religijskog fenomena što predstavlja jedan od vidova materijalističkog pristupa ovoj pojavi;

— drugo — o postojanju religijski izrazito čvorišnog prostora Istoka gdje su se začele i odakle su se proširile neke od najvažnijih svjetskih religija (židovstvo,^{1b} kršćanstvo, islam);

¹ Religija može biti također izraz političke borbe, zbog čega ispitivanje religijskog može u isto vrijeme značiti prilog istraživanju i političkog fenomena.

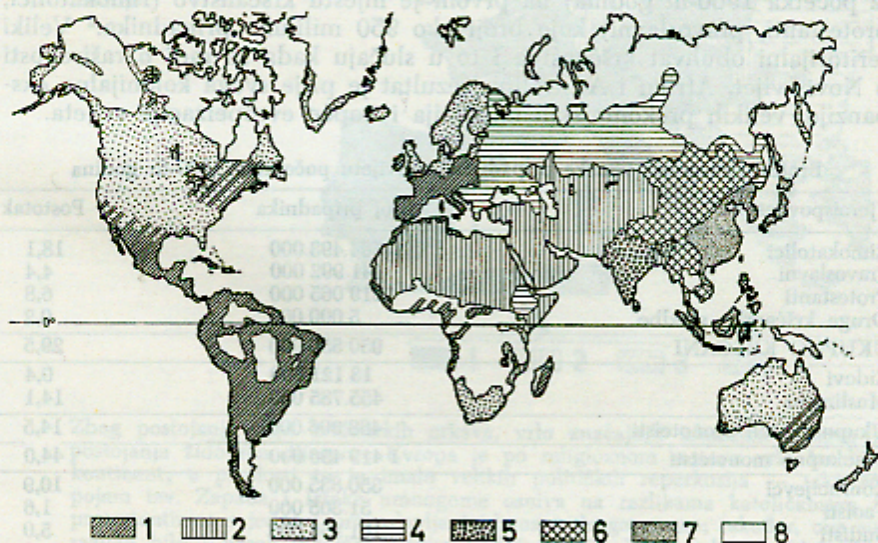
^{1a} O vezi religije i prirodno-geografske osnove vidi i shvaćanja Matije Vlačića Ilirika (poglavlje o prirodno-geografskom determinizmu).

^{1b} Kada se kao svjetska religija spominje i židovstvo misli se tu na teritorijalnu komponentu njegove rasprostranjenosti.

— treće — o izrazitom kontinuitetu i sukcesiji koji na Bliskom Istoku postoje u odnosu na tri spomenute religije među kojima se uočava i jasna povezanost, a pri čemu svaka od slijedećih religija uključuje i elemente onih prethodnih. Redoslijed ovog kontinuiteta odnosi se na predžidovske religije, zatim židovstvo, kršćanstvo i islam. U Židovstvu nalaze se jasni prilozi ranijih religija (zoroastrijanizam); dio kršćanstva čine i židovski Stari zavjet; u muslimana priznaju se svi raniji proroci (Musa tj. Mojsije, Hazreti Isa tj. Isus Krist, itd.) niz istovrsnih ličnosti egzistira paralelno i u kršćana i u muslimana (kršćanska Marija ili muslimanska Mejrema, Noa ili Nuh itd.). Nastale u praktički istom prostoru istovrsnih prirodno-geografskih i ekonomskih uvjeta, sve navedene religije pokazuju mnogo zajedničkog; sve su one u izvornom smislu religije jednog stočarskog ambijenta i načina života (Krist kao »dobri pastir« itd.).

— četvrto — o prostornom rasporedu svjetskih religija, i

— peto — o njihovim ekonomsko-geografskim posljedicama i značenju.

Sl. 1. Prostorni raspored svjetskih religija

1 — rimokatolici, 2 — muslimani, 3 — protestanti, 4 — pravoslavni, 5 — hinduisti, 6 — budisti, 7 — konfucijevci, 8 ostali

Prostorni raspored svjetskih religija pokazuje nekoliko karakterističnih osobina:

a) prije svega-primitivne, nerazvijene religije danas obuhvaćaju relativno vrlo mali broj stanovnika i to prvenstveno u rjeđe naseljenim subekumenskim prostorima. U odnosu na veličinu teritorija njihov je obuhvat još uvijek znatan, ali je ta činjenica relativno manjeg značenja; područja ovih religija nisu teritorijalno kontinuirana, nego se odlikuju

velikom rasparčanošću; također, teritoriji ovih religija postupno se smanjuju.

b) najveći dio zemljine površine zauzimaju razvijene religije. Pritom je važno uočiti da su se teritorijalno ne samo najviše proširile, nego da imaju i najveći broj pripadnika one religije koje za svoje ishodište imaju prostor Bliskog Istoka. Iz ovog čvorišnog prostora proširili su se židovstvo i kršćanstvo po čitavom svijetu, dok je islam teritorijalno obuhvatio neke dijelove jugoistočne Evrope i znatna prostranstva u Aziji i Africi. Islam ujedno predstavlja onu religiju koja se u relativno novijem dobu najviše proširila a i danas još širi svoje područje (u Africi);

c) važno je uočiti da u povijesno ishodišnom prostoru ovih triju svjetskih religija danas gotovo posve dominira islam. Tek sa razdobljem stvaranja države Izrael i intenzivne imigracije židova ponovo se javlja i jače razvija židovska jezgra, dok je kršćanstvo (osim u Libanonu gdje ono čini još uvijek oko 50% stanovnika) praktički posve nestalo;

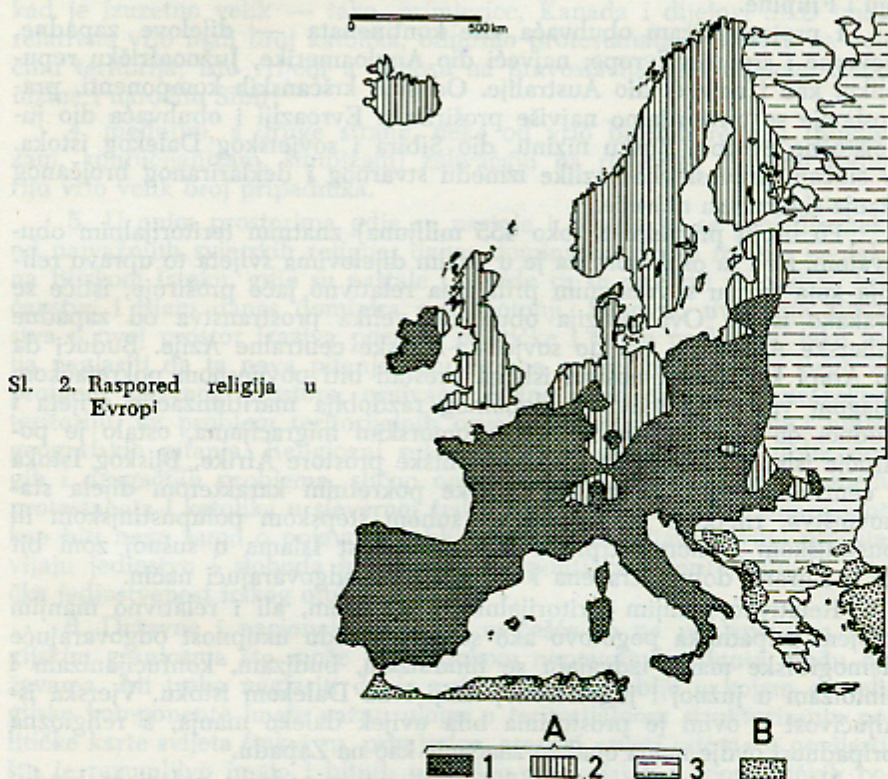
d) po svom teritorijalnom rasporedu tj. po maksimalnoj rasprostranjenosti i najvećem broju pripadnika među svjetskim religijama (podaci iz početka 1960-ih godina) na prvom je mjestu kršćanstvo (rimokatolici, protestanti, pravoslavni) koje broji oko 950 milijuna pripadnika.² Veliki teritorijalni obuhvat kršćanstva i to u slučaju kada se radi o raširenosti u Novi svijet, Afriku i Australiju, rezultat je prije svega kolonijalne ekspanzije, velikih prekomorskih migracija i uopće evropeizacije svijeta.

Brojčani raspored vjerske pripadnosti u svijetu početkom 1960-ih godina

Vjeroispovijest	Broj pripadnika	Postotak
Rimokatolici	584.493.000	18,1
Pravoslavni	141.992.000	4,4
Protestanti	219.065.000	6,8
Druge kršćanske sljedbe	5.000.000	0,2
UKUPNO KRŠĆANI	950.550.000	29,5
Židovi	13.121.000	0,4
Muslimani	455.785.000	14,1
Ukupno ostali monoteisti	468.906.000	14,5
Sveukupno monoteisti	1.419.456.000	44,0
Konfucijevci	350.835.000	10,9
Taoisti	51.305.000	1,6
Budisti	161.856.000	5,0
Hinduisti	395.191.000	12,3
Zoroastrovci	145.000	0,0
Sintoisti	67.155.000	2,1
Druge religije i bezvjerici	776.687.000	24,1
Ukupno izvan monoteizma	1.803.174.000	56,0
SVEUKUPNO PUČANSTVO ZEMLJE	3.222.630.000	100,0

² Svi brojevi o religioznoj pripadnosti posve su približni ne samo zbog nedostatka popisa, nego i činjenica da deklarirana vjeroispovijest vrlo često znatno odudara od stvarnog stanja religioznih osjećaja bilo u intimnoj bilo u javnoj manifestacionoj sferi — tako, primjerice, u jednoj totalno katoličkoj Francuskoj broj stvarnih vjernika daleko je manji od broja deklariranih katolika. Ali — u isto tako posve katoličkoj Latinskoj Americi (preko 90% katolika) deklarirani broj pripadnika daleko je bliži ili čak pasve istovjetan i stvarnom stanju.

Za podrobniju analizu rasporeda kršćanstva potrebno je voditi računa o njegove tri osnovne komponente — o katoličanstvu, protestantizmu i pravoslavlju.

Zbog postojanja triju kršćanskih crkava, vrlo značajnih islamskih ekslava i postojanja židovske dijaspore Evropa je po religioznom sastavu vrlo šaroliki kontinent; u prošlosti to je imalo velikih političkih reperkusija — tako se pojam tzv. Zapada i Istoka umnogome osniva na razlikama katoličanstva i protestantizma s jedne i pravoslavlja i islama s druge strane; također, ove su razlike bile i uzrok mnogim ratnim nedaćama (Tridesetogodišnji rat), pojavama genocida (nacistički pokušaj istrebljenja Židova), mobilizaciji nacionalnih snaga i oslobodilačkih borbi »krsta i polumjeseca«, itd; i danas religiozne razlike mogu ponekad bitno utjecati na političke prilike u pojedinim zemljama (Sjeverna Irska).

Kao dva najizrazitija katolička prostora — i brojem pripadnika, veličinom teritorija i stvarnošću religioznih osjećaja — izdvajaju se područje Latinske Amerike³ u cjelini i dijelovi zapadne, južne, središnje i istočne Evrope. Sva ostala katolička područja imaju oazni i dispergirani

³ U slučaju Latinske Amerike nije, dakako, moguće mimoći niti enklave primitivnih religija čiji su malobrojni pripadnici raštrkani na velikim prostorima (Amazonija).

karakter — tu treba ubrojiti južne dijelove SAD, prostor između Velikih jezera i Atlantika (u SAD i Kanadi) nekoliko afričkih država južno od saharsko-sudanske islamske zone, zatim Madagaskar, jugoistočnu Australiju i Filipine.

I protestantizam obuhvaća više kontinenata — dijelove zapadne, sjeverne i srednje Evrope, najveći dio Angloamerike, Južnoafričku republiku, kao i najveći dio Australije. Od svih kršćanskih komponenti, pravoslavlje se teritorijalno najviše proširilo u Evroaziji i obuhvaća dio jugoistočne evrope, Rusku nizinu, dio Sibira i sovjetskog Dalekog istoka. U slučaju pravoslavlja razlike između stvarnog i deklariranog brojčanog stanja sigurno su najveće.

Po broju pripadnika (oko 455 milijuna) znatnim teritorijalnim obuhvatom, ali i sa osobinom da je u nekim dijelovima svijeta to upravo religija koja se i u suvremenim prilikama relativno jače proširuje, ističe se svakako islam. Ova religija obuhvaća velika prostranstva od zapadne saharske Afrike pa sve do sovjetsko-kineske centralne Azije. Budući da su Arapi kao glavni nosioci islama prestali biti povijesnom pokretačkom snagom već prije glavnog globalnog razdoblja maritimizacije svijeta i budući da nisu sudjelovali u prekomorskim migracijama, ostalo je područje islama ograničeno na kontinentske prostore Afrike, Bliskog Istoka i centralne Azije, definirane uvelike pokretnim karakterom dijela stanovništva, rijetkom naseljenošću i suhom stepskom polupustinjskom ili pustinjskom klimom.⁴ Upravo ova situiranost Islama u sušnoj zoni bit će u Kuranu dobro izražena i vidljiva i na odgovarajući način.

Relativno manjim teritorijalnim obuhvatom, ali i relativno manjim brojem pripadnika pogotovo ako se ima u vidu ukupnost odgovarajuće demografske mase, izdvajaju se hinduizam, budizam, konfucijanizam i šintoizam u južnoj i jugoistočnoj Aziji i na Dalekom istoku. Vjerska isključivost u ovim je prostorima bila uvijek daleko manja, a religiozna pripadnost ovdje nema onakvo značenje kao na Zapadu.

Na prvom mjestu sa oko 395 milijuna pripadnika nalazi se hinduizam, ograničen na prostor indijskog podkontinenta (bez islamskog Pakistana i Bangla Deša), a zatim slijede konfucijanizam u većem dijelu Kine, obim Korejama, budizam (dio jugoistočne Azije, Kine i NR Mongolije) i šintoizam u Japanu. Kao relativno znatna katolička enklava izdvajaju se u ovom prostoru Filipini.

Konačno treba spomenuti i Židovstvo koje je unatoč relativno malog broja pripadnika (13—15 milijuna u čitavom svijetu), zahvaljujući dijaspori teritorijalno svakako najraširenija religija.

Iz izloženog moguće je izvući nekoliko temeljnih zaključaka političko-geografskog karaktera:

1. realni broj pripadnika neke religije vrlo je teško utvrditi zbog znatnih razlika stvarnog i deklariranog stanja;

2. zahvaljujući dijaspori židovstvo je teritorijalno najraširenija svjetska religija. Na drugom se mjestu nalazi kršćanstvo u čemu se posebno

⁴ Ali — treba naglasiti i postojanje islama i u rubnim zonama tj. u tropskoj i monsunskoj klimi (Pakistan, Bangla Deš, Indonezija), što, međutim, predstavlja iznimne situacije i ne vrijedi za zone izvornog islama.

izdvajaju katoličanstvo i protestantizam; kršćanstvo i židovstvo jedine su religije koje obuhvaćaju praktički sve dijelove svijeta;

3. kontrast između teritorija i broja pripadnika neke religije ponekad je izuzetno velik — tako, primjerice, Kanada i dijelovi SAD imaju relativno vrlo mali broj katolika, odnosno protestanata u odnosu na veličinu teritorija; isto vrijedi u odnosu na pravoslavlje i na dijelove Ruske nizine i naročito Sibir;

4. međutim, s druge strane, neke od vrlo brojnih religija (hinduizam, konfucijanizam, šintoizam) zahvaćaju na relativno manjem teritoriju vrlo velik broj pripadnika.

5. U onim prostorima gdje su nastale i odakle su se proširile neke od najvažnijih svjetskih religija, danas dominiraju druge religije — tako na Bliskom Istoku, gdje su nastale i odakle su se proširili židovstvo, kršćanstvo i islam danas dominira ovaj potonji. Ponovno uvođenje židovstva u ovaj prostor izaziva poznate političke i vojne probleme, iako valja naglasiti da ta nova pitanja nisu vezana uz religijsku sferu, nego uz problem životnog prostora, osnivanje jedne nove države na arapskom teritoriju, uz problem teritorijalnih osvajanja i niz ekonomskih i hidrogeografskih pitanja. Religiozni sukob ovdje je samo pojavni oblik drugih i drugačijih problema, slično onako kao što se i u sukobu između protestanata i katolika u sjevernoj Irskoj ne radi o religijskoj komponenti kao biti nego samo o pojavnom obliku — suština pitanja ovdje predstavljaju jedinstvo i sloboda irskog naroda, politička i teritorijalna i etnička jedinstvenost irskog otoka.⁵

6. Državne i nacionalne granice najčešće se ne poklapaju sa religijskim granicama što može biti uzrokom nepovoljnih odnosa među državama. Ali treba naglasiti da je već prošlo razdoblje u kojem su religijske komponente imale važnu ulogu u teritorijalnom strukturiranju političke karte svijeta (takvi su, primjerice, arapski »sveti ratovi« u povijesti, što je razumljivo imalo i bitnih političko-geografskih i geopolitičkih posljedica). Teritorijalnu i geopolitičku komponentu imala su i nastojanja da jedna velika sila zaštiti pripadnike istovrsne religije u drugoj zemlji (primjerice nekadašnja ruska zaštita kršćana u Turskoj), što je značilo teritorijalno širenje ruske interesne sfere.

7. U svijetu još uvijek postoje teritorijalno znatna ali i nepovezana područja primitivnih i nerazvijenih religija, koje, međutim, sve više nestaju.

Odnos religije i prirodno-geografske osnove — primjeri iz Kurana i Starog zavjeta

Već ranije donesena definicija religije — koja predstavlja izraz nemoci društvenog čovjeka prema svom prirodnom i društvenom okviru — jasno pokazuje da je između prirodno-geografske osnove, koja tu

⁵ Isto tako i sukobi između Indije i Pakistana i problemi vezani uz Bangla Deš danas, ne osnivaju se na religiji, nego na drugim pitanjima (teritorij, voda, sirovijski izvori, odnos snaga, itd.).

nemoć uvelike definira, i religijske nadgradnje moguće tražiti određene utjecaje i povezanost, kao i to, da sa svoje strane, religija bitno utječe na niz sadržaja političkog ili uopće civilizacijskog i ekonomskog karaktera. Zato će se na ovom mjestu iznijeti niz primjera prvenstveno iz Kurana i Starog Zavjeta, koji mogu jasno ukazati na svakako ne slučajnu ambijentiranost neke religije u konkretni geoprostor, ukazati na to da i religijska sfera jasno izražava uvjete života (a u tome i prirodno-geografsku i geografsku komponentu) neke religijske zajednice, ukazati na to da u »svetim« knjigama ima mnogo primjera ovozemaljskih i materijaliziranih komponenti, isto kao što u njima nalazimo i one od čovjeka otuđene komponente religijske nadgradnje.

Usporedbe u svetim knjigama Bliskog Istoka uvijek su zemaljskog karaktera i odražavaju ambijent pustinjskih i polupustinjskih ili stepskih krajeva stočarskih naroda u kojima voda predstavlja jedan od osnovnih životnih činilaca. Primjeri koji će se navesti iz Kurana o tome će svjedočiti dovoljno jasno.⁶

Islam se razvio kao posljednja od velikih religija na Bliskom Istoku zbog čega u sebi sintetizira mnogobrojne elemente onog predžidovskog, židovskog i kršćanskog.

Izvorni je islam gradsko-trgovačka i nomadska, a ne ratarsko-sjedilačka religija. Iako su se za srednjeg vijeka jako razvila orijentalna gradska naselja ona bitno gube na svom značenju u doba maritimizacije i evropeizacije svijeta, u doba razvitka globalnog pomorskog povezivanja. Arapski i uopće orijentalni gradovi vezani su uz kontinentalne trgovačke puteve, a manje uz vrijednost svoje okolice; u moderno doba ti gradovi nisu u svojim regionalnim okvirima našli dovoljno ni ljudskih ni sirovinskih izvora, bogatstava i impulsa za razvoj značajnijih funkcija; po red toga putovi u svijet vodili su drugim pravcima, dok u tim zemljama nije bilo niti drveta, željezne rude, ugljena ili poljoprivrednih mogućnosti što su sve bile bitne pretpostavke kapitalističkog razvitka. Prije geografskog pristupa analizi Kurana potrebno je navesti još nekoliko općih važnih značajki i utjecaja islama kao religije:

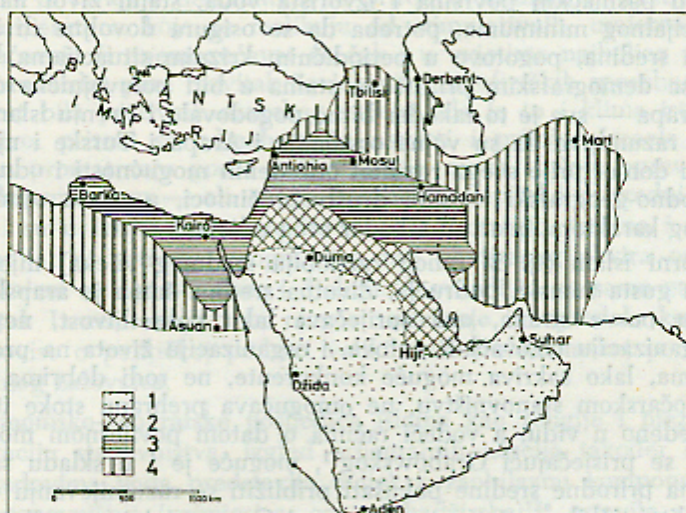
Teritorijalno prostiranje islama, o čemu je već bilo riječi, karakterizira se svojom izrazitom starijom jezgrom čiji središnji prostor predstavlja zona Bliskog Istoka. Ovo središnje područje na profilu od Mauritanije do Pakistana (99% odnosno 86% muslimana)⁷ i od Turske do Somalije (98, odnosno 99% muslimana), zauzima izrazitu zonu suhe, stepske, polupustinjske ili pustinjske klime, sa oaznim rasporedom naseljenosti i vlažnih prostora — izvorni se islam, dakle, poklapa sa zonom suhih i vrućih klima, koje su na sjeveru ograničene vlažnijim umjerenim klimama i gušćom agrarno-sjedilačkom naseljenošću, a sa juga vrlo vlažnim tropskim i ekvatorijalnim područjem, guste vegetacije i slabije prohodnosti. Laka prohodnost i otvorenost bili su među važnim faktorima

⁶ Od sviju najvažnijih religijskih knjiga Kuran je svakako ponajmanje religioznog karaktera, nego više predstavlja zbornik uputa za život i pravila ponašanja.

⁷ Ovaj se podatak odnosi na nekadašnji tj. i Zapadni i Istočni Pakistan uzet zajedno, dok se u samom nekadašnjem Zapadnom Pakistanu učešće muslimana penje na preko 90%.

širenja islama; vegetacijska (šumska) zatvorenost i gusto sjedilačko-ratarsko stanovništvo bili su među činiocima koji su otežavali njegovo širenje⁸. Gorski reljef ipak je lakše prohodan za konja i devu i nije predstavljao takvu zapreku širenju islama.

Zona nastanka islama i područje njegove jezgre jest, dakle, područje suhih klima i pokretnog stanovništva. Ova laka prohodnost kraja, otvorenost pejzaža, jedinstvo prirodne sredine, ekstremni karakter klime, pokretljivost stanovništva i relativna demografska pustoš bitni su faktori koji su predstavljali okvir nastanka islama i koji su bitno utjecali na neke njegove karakteristike i mogućnost teritorijalnog širenja. Otvorenost pejzaža, njegova jednostavnost i istovjetnost mogli su u određenom času povijesnog razvitka utjecati na stvaranje monoteističkih religija, među njima i na islam. Dobro se u tom smislu podsjetiti na Grabowskog

Sl. 3. Teritorijalno širenje ranog islama u VII stoljeću

Islamska država u vrijeme: 1. Muhameda do 632. god., 2. Abu Bakra 632—634 god., 3. Umara 634—644 god. i 4. Uthmana 644—656. god.

koji u jednom pokušaju sasvim materijalističkog pristupa odnosu prirodnih uvjeta i religijske nadgradnje govori o tome kako »... nije slučajno da su sve monoteističke religije čovječanstva svoje ishodište imale u stepskim područjima prednje Azije. Stepa i pustinja svojom veličinom i jednostavnošću upućuju ljude na jednostavnu ideju o božanstvu«.⁹ Svjetonazori su nomada obično širi,^{9a} otvorenijeg i svjetskog karaktera, i to

⁸ Ovdje se, dakako, misli na razdoblje ranog islama u srednjem vijeku. Njegovo kasnije širenje i u tropsku, monsunsku pa čak i ekvatorijalnu zonu, vezano je uz druge činioce.

⁹ A. Grabowsky: »Staat und Raum« Berlin, 1928. str. 23—24.

^{9a} Slično kao i kod tradicionalnih pomorskih naroda.

zahvaljujući njihovoj pokretljivosti, ostvarivanju kontakta i poznavanju prostranih područja. Njihov mentalitet ne može biti ograničen samo na uske okvire jedne oaze, plodne doline ili kotline. Zato su njihovi pogledi univerzalniji, što ih može lakše dovesti i do shvaćanja univerzalnih principa i monoteizma. Važno je ponovno istaći da su sve velike mono-teističke religije — zoroastrijanizam, židovstvo, kršćanstvo i islam nastale u graničnim prostorima velikih pustinja u sličnim prirodno-geografskim i ekonomskim uvjetima u kojima je stočarstvo imalo izuzetno važnu ulogu.

Na teritorijalno širenje islama¹⁰ bitno je utjecao i karakter arapskog stanovništva; njegova pokretljivost vezana je uz polunomadski ili nomadski način života; kretanje za pašom i vodom, a time u određenom razdoblju i faktično zaposjedanje teritorija, imalo je veliku važnost za buduća osvajanja; a stalna ratna pripravnost, stalna borba za osiguravanje postojećih pašnjačkih površina i izvorišta voda, stalni život na granici egzistencijalnog minimuma, potreba da se osigura dovoljna ili što veća opskrba sredina, pogotovo u periodičnim kriznim situacijama koje nastupaju sa demografskim prirastom, stalna u biti poluvojnička organiziranost Arapa — sve je to također bitno pogodovalo i širenju islama. Iako je posve razumljivo da su vojna osvajanja i Arapa i Turske i njihov teritorijalni domet prije svega rezultat određenih mogućnosti i odnosa snaga, prirodno-geografski i ostali društveni činioci, a među njima i oni religijskog karaktera, imali su također svog udjela.

Izvorni islam (tj. iz ranog razdoblja srednjeg vijeka) nije nikada prodrio u gusta šumska područja. Životna sredina šuma je arapskom stanovništvu posve strana, ona spriječava laku pokretljivost, nepogodna je za organizaciju trgovačkih putova, i organizaciju života na prostranim područjima, lako sakriva moguće konkurente, ne rodi dobrima koja su nužna stočarskom stanovništvu, ne omogućava prehranu stoke itd. Imajući navedeno u vidu, a vodeći računa o datom povijesnom momentu i ponovno se prisjećajući Grabowskog¹¹, moguće je i u skladu sa nekim osobinama prirodne sredine pokušati približiti se razumijevanju vrlo složenih politeističkih panteona u Slavena i Germana i to u vrijeme arapskog monoteizma. Veličina arapskog pustinjskog prostora, njegova jednostavnost i istovjetnost, mogli su u određenom povijesnom trenutku učiniti ideju o jednom jedinom univerzalnom principu, o jednom jedinom bogu, lakše prijemčivom — pustinja je na ogromnim prostranstvima Afrike, Arabije ili Centralne Azije svugdje praktički istovrsnih osobina; u njoj nema nepoznatih i iznenađujućih i za pokretne stočare nepristupačnih puteva; pustinja ne može sakrivati nepozata i raznolika božanstva; pustinja je jednostavna, veličanstveno surova, svugdje jednaka, pod istim ekstremnim klimatskim utjecajima, istih hidrogeografskih osobina i načina života; red stvari u pustinji naprosto može implicirati i ideju o

¹⁰ Zanimljivo je podsjetiti da su islam i njegovo širenje bili faktori stvaranja imperija, zbog čega islam ima i veliko geopolitičko značenje. A u slučaju kršćanstva situacija je bila posve obratna — ovdje je nova religija bila primljena od već postojećeg imperija.

¹¹ Slično kao u Grabowskog jedno posve slično mjesto ima i u Hegelovoj »Filozofiji povijesti«.

jedinstvenoj i jednoj božanskoj sili o jednom i jedinstvenom određujućem principu. Ali — u slavensko-germanskoj srednje-evropskoj prašumi¹² prilike su posve različite — ona je slabo pristupačna, mračna i tajnovita, zbog kombinacije sa reljefom vrlo različita — ovakva prirodna sredina svojom raznolikošću, karakterom nepoznatosti, različitosti i nepristupačnosti mogla je predstavljati pogodan ambijent za postojanje i vrlo različitih božanstava; ni jedna prirodna karakteristika nema u slavenskogermskoj prašumi tako dominirajući vid kao što su to surovost i osunčane klime i oskudica vode u pustinji; u takvoj prašumi teže se prihvaća ideja o postojanju jednog jedinstvenog principa, jednog jedinog boga, ideje o postojanju jednog sveobuhvatnog principa.

Značenje klimatskog faktora dolazi u islamu do izražaja na više načina — islam je postao i religija fatalnosti («kismet» ili sudbina) i rezignacije, što je također osim u skladu socijalno-povijesnim faktorima, rezultiralo iz skrajnje destimulativne prirodne sredine, tj. ekstremno visokih temperatura, koje se razlikuju od stimulativnih, umjerenih klima onemogućavaju (i onemogućavat će čak i u uvjetima najboljeg prehrambenog standarda) puni razvitak čovjekovih psihofizičkih sposobnosti. Ako je povijest bila protivnik arapskog svijeta bila je to i klima isto toliko. Razumljivo, pritom se odmah može navesti i primjer Izraela koji pri površnom promatranju posve potire ovaj u ovom slučaju opravdani klimatski determinizam — ali, snaga i ambicije, kapital i privredni impulsi, dovedeni su u Izrael uglavnom izvana, iz drugačijih sredina i prilika, i nisu rezultat ni prirodno-geografskog niti povijesnog okvira onog prostora u kojem se danas nalaze i djeluju. A vrijedi to ne samo za inicijalni razvitak Izraela, nego i za njegovo održanje i napredak, koji i opet uvelike ovise o političkoj podršci velikih sila i ekonomskoj pomoći međunarodnog židovstva.

Ekonomsko-geografske posljedice islama kao religije i njezin uticaj na migraciju stanovništva, izgled orijentalnih naselja također su veliki — u gradovima voda predstavlja uvijek nezaobilaznu komponentu, migracije stanovništva (primjerice, one muhadžirske)^{12a} ostavile su trajnih tragova u demogeografskim karakteristikama pojedinih prostora, u ekonomskom smislu nestale su pojedine gospodarske grane, dok je u općoj geografskopejzažnoj slici došlo do značajnih promjena. Islam je svakako bio faktor koji je poticao urbanizaciju, pogotovo u razdoblju kada su u vezi sa povlačenjem političkih granica Turske u gradove dolazile velike mase muhadžira. Svojom socijalnom izdiferenciranošću islam je bitno utjecao na funkcionalnu diobu i fizionomski izgled orijentalnog grada, na diobu na poslovnu čaršiju i rezidencijalnu mahalu individualne izgradnje. Islam je također uveo i minarete stvorivši time tipičnu siluetu

¹² Danas, prašumski se prostori dijele na tople i hladne (tj. ekvatorijalne i monsunске prašume i tajgu). Međutim u srednjem vijeku postojala je velika šumska zona u umjerenj zoni sa svim relevantnim osobinama prašume.

^{12a} Muhadžiri predstavljaju ono islamsko stanovništvo različitog etničkog sastava, koje se zajedno sa smanjivanjem teritorijalnog obuhvata Turske povlači u sužene okvire turske države.

orijentalnog grada, gdje se iz niskog prizemnog ili najviše jednokatnog građevnog fonda, često ravnih krovova izdvajaju vertikale minareta.¹³

Svojim specifičnim religijskim zabranama islam je utjecao i na neke ekonomske djelatnosti i opću pejzažnu sliku pojedinih krajeva. Među važne komponente islama ide i zabrana uživanja vina i teških alkoholnih pića¹⁴ što predstavlja razumljivi higijenski i zdravstveni propis, budući da se pri visokim temperaturama od tridesetak ili četrdesetak stupnjeva Celzijusa, uživanje alkohola pokazuje pogubnim. Ova je karakteristika imala dvostruke posljedice: prvo, jako je proširila upotrebu kave i razvila trgovačke putove kojima je taj proizvod dopreman i distribuiran, i drugo, bila je uzrokom da je širenjem islama i u druge (mediteranske) klimatske i životne prilike i u tim prostorima uvelike nestalo vinove loze, što je bitno utjecalo na gospodarske osobine i pejzažne značajke sredozemne zone, budući da je nestalo vinograda ili se njihov uzgoj povlačio na sve nepristupačnije i teritorijalno ograničenije lokalitete¹⁵.

I zabrana upotrebe svinjskog mesa imala je slične posljedice. Ovaj higijensko-prehrambeni propis razumljiv je u uvjetima, koji zbog ekstremnih temperatura uzrokuju brzo kvarenje mesa i masti pogotovo većih životinja, koje su ujedno nosioci i različitih parazita¹⁶. Ova zabrana, mnogo rigoroznija od prethodne, imala je također važnih ekonomsko-geografskih i geografskih posljedica — umjesto svinjogojstva sve više se uvodio uzgoj ovaca i koza što je brzo ostavilo devastirajućih tragova u pejzažnoj slici, pridonoseći ogolićavanju nekog prostora i uništavanju šume u velikim razmjerima.

U odnosu na razvitak zanatstva i trgovine islam je također ostavio bitnih tragova, budući da se upravo ove djelatnosti (a ne stočarstvo ili pogotovo ratarstvo) ubrajaju među najplemenitija zvanja; a trgovački mentalitet razumljiv je u uvjetima prirodne pokretljivosti arapskih stočara, dok samo zanati mogu dati onu skupocjenu robu male težine i zapremine a velike vrijednosti, koja se isplati prometati u karavanskoj trgovini.

Među važne i neke od najizrazitijih ekonomsko-geografskih posljedica islama treba ubrojiti i utjecaj na formiranje mreže prometnih putova. Iako su i prije razdoblja islama Medina i Meka bile važna arapska tržišta, tek je hodočasnička islamska komponenta učvrstila i razvila njihovo značenje, tako da je Meka postala jedna od najvažnijih trgovačkih i prometno-geografskih čvorišta Bliskog Istoka u kojem se susjeću četiri tradicionalna trgovačko-tranzitna pravca — prvi, tzv. Kairski pravac u kojem se također koncentrira više prometnica, povezuje sa Mekom pro-

¹³ Uzina ulica (zbog sjene), voda kao bitni dio svakog urbanističkog ili individualnog stambenog ansambla prihvaćeni su od islama, ali su svakako starijeg datuma.

¹⁴ Ali, ne treba zaboraviti da je sekta Šijita dozvoljavala upotrebu vina. Loze istina nije posve nestalo, budući se grožđe upotrebljavalo u svježem stanju, a loza uzgajala i kao vrtna biljka.

¹⁵ Razumljivo, odmah se može postaviti pitanje o vinogradarstvu Alžira, koje ima svjetsko značenje, što je, međutim, rezultat tek relativno novijeg razdoblja iz XIX st., tj. kolonijalne faze i francuskih utjecaja i potreba.

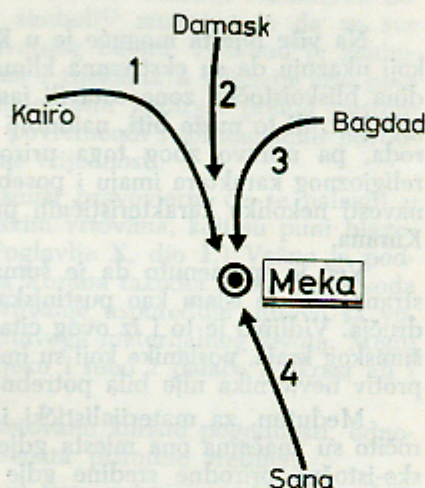
¹⁶ Prema islamu salo se ne smije jesti ni od goveda ni od ovce.

store zapadnije od Sueske prelake (dolinu Egipta, saharско-sudanski prostor, obale afričkog Sredozemlja);

— drugi pravac povezuje preko Damaska i Amana sjeverno-islamsko područje (jugoistočna Evropa, Turska, Sirija, Jordan);

— treći je pravac onaj, koji preko Kermanšaha i Bagdada povezuje Srednji Istok i Mezopotamiju; i konačno

— četvrti prometni pravac dolazi sa juga iz Sane iz područja tzv. Sretne Arabije (Arabia Felix), a koji preko Crvenog mora povezuje i islamske dijelove Afrike. Svi navedeni prometni pravci, a pogotovo onaj između južnog dijela Arapskog poluotoka i Pravog Levanta imaju karakter velikih saobraćajnih transverzala.

Sl. 4. Tradicionalni hodočasnički pravci koji se susreću u Meki (shema)
1 — afričko-sueski, 2 — levantski,
3 — mezopotamijski, 4 — afričko-južno arapski

U skladu sa razvitkom prometne tehnike značenje je ovih pristupnih pravaca znatno osciliralo — tako u XIX stoljeću postupno opada uloga kopnenih pristupa, budući da je zbog otvaranja Sueskog kanala (1869. godine) sve više raslo značenje prijevoza preko Sueza i Crvenog mora na luku Džida (1893. god. u Meku je 94 000 hodočasnika došlo kopnom a samo 47 000 morem); nova faza oživljavanja kopnenog pristupa počinje sa Hedžaskom željeznicom (1908. godine, iz Jordana do Medine), koja, međutim, poslije I svjetskog rata više nije bila u funkciji, tako da kopneni i maritimni transporti dominiraju i danas; automobil se nije afirmirao ali je avionski prijevoz sve značajniji.

Neke »migracije« koje imaju vrlo specifični karakter, a vezane su uz vjersku orijentiranost ili čak fanatizam, mogu također imati veliko ekonomsko-geografsko značenje — tako je za islamske heretike šijite važno da budu pokopani u svetoj iračkoj zemlji, što znači da je još u razdoblju prije II svjetskog rata postojao, transport pokojnika prema Kerbeli i još nekim mjestima u Iraku, koja su služila kao mjesta pokapanja. Računa se da je 1932. godine oko 200 000 pokojnika uvezeno u Irak (najvećim dijelom karavanama). Zbog istog razloga postojala je između

Isfahama u Perziji i Kerbele u Iraku i posebna avionska linija, i to je bila jedina perzijska zrakoplovna linija koja je živjela bez subvencija. Ali — ovakav je transport zabranila perzijska vlada i orijentirala pokapanja prema svojim svetim mjestima (Meshed i Kum).

Odgovarajuće ekonomsko-geografsko značenje bilo bi moguće ilustrirati i na primjerima drugih religija (primjerice značenje kršćanskih postova za razvitak ribarstva, utjecaj religije na količinu i kakvoću ishrane, zatim značenje tzv. religioznog turizma, utjecaj religijskih komponenti na antropogeografski pejzaž itd.).

Elementi prirodno-geografske sredine u tekstovima Kurana¹⁷

Na više mjesta moguće je u Kuranu naići na vrlo izrazite primjere, koji ukazuju da su ekstremna klimatska i uopće prirodno-geografska sredina bliskoistočne zone ostavili jasnih tragova i u religijskoj sferi. Religija jest, ili to može biti, najdublji izraz duhovnog bića pojedinca ili naroda, pa upravo zbog toga prirodno-geografski elementi u tekstovima religioznog karaktera imaju i posebnu ulogu i značenje. Zato će se ovdje navesti nekoliko karakterističnih primjera držeći se strogo teksta samog Kurana.

Već je spomenuto da je šuma kao životna sredina Arapima posve strana i da je islam kao pustinska religija teško prodirao u šumska područja. Vidljivo je to i iz ovog citata: »U laž je ugonio i poricao i narod šumskog kraja, poslanike koji su im slani«, što, dakako, ne znači da borba protiv nevjernika nije bila potrebna i u drugačijim područjima.

Međutim, za materijalistički i geografski pristup tekstu Kurana naročito su značajna ona mjesta gdje jasno dolazi do izražaja karakter blisko-istočne prirodne sredine gdje se neprestano spominju, voda, zelenilo, stalne rijeke i slično; kiša je uvijek obilna i korisna što je važno usporediti sa drugim klimatskim područjima u kojima podaline ne moraju imati takav karakter. Kiša je uvijek božji blagoslov, a ako predstavlja kaznu onda je to kamena kiša (Poglavlje VII, dio 10.) Za nagradu bog će uvijek spustiti obilnu kišu koja je blagoslovljena (»Pokajte se njemu (bogu) se vratite da bi vam obilnu i blagoslovljenu kišu spustio« (Poglavlje XI, dio 5.). U Kuranu se više puta spominje što je sve bog stvorio — i nebo i mjesec itd. — a u tome se uvijek navodi i to da je spustio kišu iz oblaka (Poglavlje XV, dio 2). Isto nalazimo i u Poglavlju XVI, dio 2, koji jasno govori o tome da je voda u ovom prostoru osnova svega života (»On je, koji spušta iz neba kišu. Vi tu vodu pijete. S tom vodom rastu drveće i trava i sa njom vi napajate (Vašu stoku). Sa tom vodom vam rastu i uspijevaju usjevi, masline, urme, grožđe i sve ostale voćke«). A također u dijelu 8:

¹⁷ Kuran — na arapskom znači »čitanje« i »čitanka«. Kuran predstavlja zbirku vjerskih moralnih i društveno-pravnih propisa (u Kuranu postoji i posebno poglavlje /Poglavlje VI, dio 19/ pod naslovom »Pravila koja služe kao upute za život; analiza pojedinih tekstova donesena je ovdje prema prijevodu Kurana iz 1937. godine (»Kuran časni — prevod i tumač«, preveli i sredili Hazif Muhamud Pandža i Džemaludin Čaušević, izdao Dž. Čaušević, Sarajevo 1937. god.)

»Bog spušta iz neba kišu i oživljuje s njom obamrlu zemlju«. Kiša razumljivo nema samo zemaljski karakter, nego znači objavu božju.^{17a}

Opisi islamskog raja (dženet) naliče uvijek opisu jedne oaze, bilo one izolirane u pustinji, bilo one locirane uz riječni tok što razumljivo predstavlja najprijetnije moguće mjesto za život jednog pustinskog naroda u uobičajenom svakidašnjem i ovozemaljskom surovom okviru. U takvim su oazama divni vrtovi, kroz njih protječu rijeke (dakle — stalni tokovi), među rajskim ljepotama uvijek su hlad i sjena itd.

»Ovakav je primjer raja koji je obećan bogobojaznima: Kroz njega protiču rijeke, a njegovo voće i hladovina su vječni«. (Poglavlje XIII, dio 5).¹⁸ Zeleno je boja islama što je također kao boja najprivlačnije za jedan pustinski narod. Iako ovaj hlad i svi ostali sadržaji razumljivo nemaju zemaljski karakter nego su tek simboli¹⁹ značajno je da su sve usporedbe preuzete iz neposrednog životnog okvira. Posebno je zanimljivo ukazati na to da se među izvorima i rijekama u dženetu više puta spominje stalnost tokova, u čemu vidimo jasni kontrast prema pustinskim vadima, koji su zbog svojih samo povremenih i torencijalnih povodnja relativno manje gospodarske i životne vrijednosti.

Značenje riječnih tokova. Poslije smrti pravovjerni će se nalaziti u rajskim vrtovima — »Oni će biti u rajskim vrtovima, koji su puni blagodatima, a ispod njih će rijeke teći« (Poglavlje X, dio 1.) Važno je podsjetiti da se u komentaru ovog prijevoda Kurana također ističe da je voda izvor čitavog života, dok se pravo vjerovanje uspoređuje upravo sa vodom, koja je, prema komentaru izvor čitavoga materijalnog života. Među rajskim blagodatima spominju se i mlijeko i med i palače i ukrasi ali i voda²⁰.

U nizu usporedbi u Kuranu se opetovano koriste pogodnosti, odnosno nepogodnosti karakterističnih elemenata prirodne sredine:

»Zar netko od vas voli da ima vrt pun palmi i grožđa kroz koji rijeke teku, da u vrtu ima puno plodova... pa da u tom blagostanju strašan samun dune i popali« (Poglavlje II, dio 36).

Ovo je mjesto karakteristično i po tome što se ponovno spominje vrt (tj. oaza) kroz koji teku stalni tokovi²¹. Sve je to razumljivo u prirodnoj sredini u kojoj se voda i to na najdrastičniji način pokazuje kao

^{17a} I u ratnim pohodima muslimana padaline (kiša) odigrale su u dva navrata bitnu ulogu — tako je u bitci za Bedru kiša omogućila opskrbu vodom i učvrstila pijesak olakšavši tako kretanje. A kad je jednom drugom prilikom trebalo podići muslimansku vojsku za rat, među teškoćama ističu se na prvom mjestu kiša, a na četvrtom i visoke temperature.

¹⁸ U Poglavlju XVI dio 4 opet se pominju rajski vrtovi sa rijekama.

¹⁹ Tako upravo palma predstavlja zemaljski simbol za nebo.

²⁰ Karakteristično je da se u nas govori da teku samo »med i mlijeko«. Prema pravilima islama voda je dar božji, ne može biti kupovana i prodavana, ali pojedinci mogu imati pravo da koriste vodu u kanalima i tokovima; ali — vlasnik takvog prava ne može odbiti vodu putnicima ili stoci, iako je ne mora dati za irigaciju; vodama Eufrata i Tigrisa može se prema islamu svatko slobodno koristiti (što razumljivo slijedi iz njezine količine, R. Pavić).

²¹ Obilje vode, kiša i tokovi uvijek su božja blagodat. Jedino kad se radi o kazni onda je kiša kamena, a rijeke dovode do općeg potopa.

osnova života. U tom je smislu također zanimljivo i to da (prema Kuranu) ono što je vlažno (tj. zeleno), ono će bujati i napredovati, dok ono što je suho predstavlja propadanje i iščezavanje.

Kada se u Kuranu nabraja sve što je bog učinio za muslimane navodi se i to da »On vam iz neba spušta vodu« (Poglavlje VI. dio 12).

Na jednom drugom mjestu (Poglavlje VII. dio 7) nalazi se i potpuni opis jedne realne klimatske situacije koja se odnosi na zimske prilike kada prostor Pravog Levanta²² dolazi u zonu mediteranskih kiša. Prema jednom citatu iz Kurana jasno se može razabrati o čemu se zapravo radi:

»Allah je onaj koji šalje vjetrove kao vijest radosnicu pred svoju milost (kišu). Pa kad se izviju kišni oblaci mi ih protjeramo kraju obamrlom, i iz njih spustimo vodu, pa s njom proizvedemo sve plodove« (Poglavlje VII. dio 7).

Vjetrovi koji se ovdje spominju predstavljaju zapadnu struju zimskih ciklona koji putuju duž Mediterana prema istoku — ti vjetrovi kao »vijest radosnica« znak su da će za nekoliko dana uslijediti ciklonalne kiše u struji zapadnih vjetrova. A te kiše predstavljaju božju milost, koja će se izliti na obamrli kraj, tj. na područje Pravog Levanta; onaj dio teksta koji govori o izvijanju kišnih oblaka jasno upućuje na njihovo konveksijsko uzdizanje uz gorje Pravog Levanta.

Realnost određenih geografskih prilika i njezino inkorporiranje u religijske tekstove, iz razloga jer se radi o životno neobično značajnim pojavama koje su u svijesti bliskoistočnih društava Plodnog polumjeseca ostavile bitnih tragova, dobro se može ilustrirati i legendom o općem potopu (Poglavlje VI dio 6). U prirodno-geografskim uvjetima ove zone ovakav »opći potop« zabilježen je sigurno i više puta, a lako je shvatljiv u općem kontekstu geografskih karakteristika kraja. Karakter velikih poplava i povodnja razumljivo dobiva pridjevak svjetskog ili općeg potopa, budući da one zahvaćaju najvažnije dijelove tada poznatog svijeta, tj. onog dijela svijeta koji je ušao u našu evropsku svijest kao poznati dio zemljine površine, a što se odnosi na veći dio mezopotamijskog prostora i područja Plodnog polumjeseca. U hidrogeografskom smislu ovakav je potop kao višestruko opetovani realitet prirodne sredine lako razumjeti — radi se o većem broju tokova očito torencijalnog ili barem vrlo jakog promjenljivog vodostaja, koji dolazi iz okolnog turskog-perzijskog visočja, vegetacijski gotovo posve ogoljelog, a koje može primati i veće količine padalina, zbog čega torencijalnim tokovima dolazi do poplavlivanja znatnih dijelova Mezopotamije, što u uvjetima urastanja tih događaja u legendu i uz razumljiva preuveličavanja, dovodi i do ideje općeg potopa koja kao nezaobilazni životni realitet, dobro utemeljen u geokomponentama, ne izmiče niti jednoj velikoj religiji ovog prostora. A inkorporiranje ovakve prirodno-geografske stvarnosti upravo u religijsku sferu jasno govori o njezinoj važnosti.

²² Kao područje »Pravog Levanta« treba podrazumijevati obalni prostor između Iskenderunskog zaliva i Sinajskog poluotoka, sa odgovarajućim dijelom zaleđa. (Krajnji jugoistočni dio Turske, zatim Sirija, Libanon, Izrael, Jordan i područje Caze predstavljaju zonu Pravog Levanta).

Voda u pustinji očito je faktor nezaobilaznog karaktera za održanje i razvitak života — zato kad nevjerni traže čudo koje može ukazati na islam kao religiju pravovjernih kažu:

»Ne ćemo ti vjerovati (tj. Muhamedu) dok ne daš da nam iz zemlje jedan zdenac ili vrelo provrije. Ili dok ne budeš imao palmovike i vinograde pa da kroz njih rijeke navedeš da teku...« (Poglavlje XVII, dio 11). A tek poslije toga kao dokaz traže da Muhamed ima dvorac od zlata i uzdigne se na nebesa.

Prirodno-geografski elementi u Starom Zavjetu^{22a} i Kumranskim tekstovima

Slično kao i u Kuranu i u Starom je Zavjetu naročito, moguće naći više primjera koji se također odnose na inkorporiranost geokomponenti u religijske tekstove²³. Voda će i u ovom slučaju imati veliko značenje — i Krist se pokrstio vodom, iako je očito da je za taj akt bilo moguće pronaći i neki drugi ritual i neko drugo sredstvo. Krštenje Krista jedan je od najvažnijih događaja njegova života, i ono se vrši vodom, najvažnijim životnim elementom jedne pustinjske sredine²⁴.

Najvažnije geokomponente u Starom zavjetu mogu se kratko rezimirati u slijedećem:

I starozavjetni (Eden)²⁵ tj. raj ima izgled jednog vrta iz kojeg i opet teku tokovi (Fizon, Gehon, Tigris i Eufrat); dakle — upravo je raj mjesto odakle dolaze vode koje daju život pustinji. A za razliku od raja (Edena), koji i u Starom zavjetu baš kao i u Kuranu posve naliči na jednu pitomu i privlačnu oazu bogatu hladom i vodom, pakao u uvjetima vrućih klima Bliskog Istoka može biti samo suprotnih osobina — smrt u pustinji od žeđi i vrućina svakako je jedna od najstrašnijih. Zato je pakao i predstavljen neugasivom vatrom (geenna), ideju vatre kao kazne moguće je izmisliti i najlakše prihvatiti upravo u uvjetima pustinjske sredine.

Baš kao što je i pozornica na kojoj se odvijaju događanja Biblije strogo teritorijalizirana u zoni Plodnog polumjeseca jasno je to i u slučaju obećane zemlje koja može biti locirana samo u onom njegovom

^{22a} Analiza Starog i Novog zavjeta donešena je ovdje prema najnovijem izdanju Biblije u naš »Biblija — Stari i Novi zavjet« (»Stvarnost, Zagreb 1968., glavni urednici dr Jura Kaštelan i dr Bonaventura Duda).

²³ Bliski Istok, naročito područje Plodnog polumjeseca (zona između Mrtvog mora preko Jordana i Orontesa, Eufrata i Tigrisa do Perzijskog zaliva) predstavlja područje koje čini jasni prostorni okvir Starog zavjeta, njegovu teritorijaliziranu osnovicu.

²⁴ Krštenje u kršćana zapravo je fizički izraz duhovnog značenja i duhovnog čišćenja od prošlosti, od grijeha od svega onog što onemogućava da bi netko bio kršćaninom. Nešto slično postoji i u Hindusa, gdje se čišćenje od grijeha postiže kupanjem u svetoj rijeci Gangesu. Za primanje u pretkršćansku sektu Esena poznatu iz Kumarskih rukopisa, također je postojao obred kupanje vodom.

²⁵ Eden, ili Sumerski »edin«, znači plodno poljoprivredno područje; naziv vrta što ga je prema Bibliji zasadio Bog na zemljištu bogatom vodom i vegetacijom. Ovakav vrt kao projekciju zemaljskih prilika na nebo moguće je tražiti samo u prostoru Plodnog Polumjeseca, navlastito u Mezopotamiji.

dijelu gdje postoji voda i koji tu plodnost zahvaljuje vodi. I kada Gospod obećava da će ljude (tj. Izraelce) izvesti iz Egipta i kaže Mojsiju: »Jer zemlja u koju ideš da je naslijediš nije kao zemlja Egipatska... Nego je zemlja u koju idete da je naslijedite, zemlja u kojoj su brda i doline i natapa je dažd nebeski«, razumljivo je da u pitanju može biti samo jedan relativno plodan i vodom bolje natopljen prostor.

I kršćanstvo je religija jedne stočarske i polunomadске životne sredine — Krist je »dobri pastir«, događanja u Bibliji odnose se na povijest stočarskih naroda.

Pojavljivanje boga (Jehove, Gospodina) Mojsiju očito mora poprimiti neki posebni, neuobičajeni i impresivni oblik, koji predstavlja rijetkost u bliskoistočnoj prirodnoj sredini — zato se bog javlja u obliku oblaka (tj. magle) nad Zavjetnim šatorom, koji je pojavni oblik kao izuzetnost sasvim prihvatljiv u ovoj suhoj i sprženoj pustinjskoj sredini.

Slično kao i u Kuranu značenje čuda ima snagu uvjerljivosti samo u posebnim slučajevima — tako kada Mojsije traži od faraona da pusti Izraelce i njihovu stoku, ovaj, dakako, ne vjeruje da se Mojsiju javio Gospodin; i Mojsije će činiti čuda — pretvorit će štap u zmiju, vodu u rijeci u krv, pustit će poplavu žaba, učiniti da uginu sva egipatska, a sačuva se sva izraelska stoka; ali sve to nije uvjerilo faraona — i to sve dotle dok Gospodin nije poslao grād, dažd i grmljavinu — tek su ovi izuzetni prirodni fenomeni u egipatskoj pustinji imali snagu uvjeravanja.

Božja nagrada i kazna česti su sadržaji religijskih tekstova pri čemu se kiša (rana i kasna) javlja kao element nagrađivanja — tj. ako Izraelci budu slavili Gospodina on će im davati rani i kasni dažd i to na vrijeme²⁶, a u protivnom — zatvorit će se nebo što će izazvati izostanak uroda. Kazna koja će stići Egipat i njegove idole bit će ne samo bratoubilački rat ili ropstvo nego i: »I rijeke će oteći, opašće i presahnuti potoci Egipatski, trska i sita posušit će se«.

Božja nagrada nikada ne izostavlja vodu: »Tada će hromac skakati kao jelen, i jezik nijemog pjevat će, jer će u pustinji provreti vode i potoci u zemlji sasušenoj. I suho će mjesto postati jezero i zemlja sasušena izvori vodeni...«

Kad bog nešto obećava nikada ne zaboravlja vodu. »Siromahe i uboge koji traže vode a nje nema, kojima se jezik osušio od žeđi njih ću uslišiti ja Gospodin, ja Bog Izraelov neću ih ostaviti. Otvorit ću rijeke na visovima i izvore usred dolina, pustinju ću obratiti u jezero vodeno i suhu zemlju u izvore vodene.«

A kada gospod prijeti onda »... i od rijeka ću načiniti ostrva i jezera ću isušiti«.

O značenju vode govori i jedna Jobova usporedba naime, kada Job govori o svom životu, kako su ga svi štovali, kaže: »Poslije mojih riječi nitko ne progovaraše, tako ih natapaše besjeda moja. Jer me čekahu kao dažd i usta svoja otvarahu kao na pozni dažd«. I opet su voda i kiša korišteni u jednoj karakterističnoj usporedbi.

²⁶ »Otvorit će ti Gospodin dobru riznicu svoju, nebo, da da dažd zemlji svojoj na vrijeme...«

U Starom zavjetu ima još ovakvih primjera gdje se govor uspoređuje sa blagodatima padalina. Mojsije govori narodu Izraelskom: »Slušaj, nego, govorit ću i zemlja neka čuje govor usta mojih. Neka se spusti kao dažd nauka moja i neka padne kao rosa govor moj, kao sitan dažd na mladu travu i kao krupan dažd na odraslu travu.«

I psalmi Davidovi često spominju vodu kao što to pokazuje i jedno mjesto gdje David slavi Gospoda: »Nadgledaš zemlju i zalivaš je, obilno je obogaćavaš, potok je božji pun vode«. Kada se nabraja što je bog sve načinio ne zaboravlja se da je bog onaj koji je otvorio izvore i potoke (»Ti si otvorio izvore i potoke...«)

Među čudesima božjim navode se i prijelaz preko Crvenog mora, vođenje Izraelaca danju oblakom, itd. — ali — bog je i taj koji »Izvodi potoke iz kamena i vodi vodu rijekama«. Bog iscjeljuje i čini čuda, — »On zastire nebo oblacima, sprema zemlji dažd, te čini da raste na gorama trava.«²⁷

I u opisima drage u »Pjesmi nad pjesmama« voda i vrtovi nalaze svoje mjesto (»Izvore vrtovima, studenče vode žive koja teče s Libana«). Karakteristično je da u opisima i usporedbama u »Pjesmi nad pjesmama« ima daleko više golubica i stada ovaca, voda i vrtova, liljana, voća i cvijeća, pšenice i cedrova, palmi i grožđa, nego li zlata, slonovače itd.

A i sam Gospodin navodi karakteristične razloge zašto će ga se slaviti: »Slavit će me zvijeri poljske, zmajevi i sove, što sam izveo u pustinji vode, rijeke u zemlji suhoj, da napojim narod svoj, izabranika svojega.«

Ne samo nagrada i kazna, nego su i klevete također vezane uz vodu i padaline — kada se nekoga kune onda se kaže »... ne padala rosa ni dažd na vas i ne rodilo polje za prinos«. A isto vrijedi i za zasluge — tako je Ezechija, car Judeje ne samo pobijedio Filistejce, nije samo činio ono »što je pravo pred Gospodinom«, nego se navode i druge zasluge: »A ostala djela Ezechijina i sva junaštva njegov, i kako je načinio jezero, i vodu²⁸ doveo u grad (Jeruzalem), nije li zapisano u dnevniku careva Judinijeh?«

Međutim za razliku od Starog zavjeta, u Novom zavjetu nastalom u povijesno relativno novijim i promijenjenim prilikama, jedva da je i moguće naći tragove georealiteta, inače ponekad toliko karakterističnih za Stari zavjet i za Kuran.

Novootkriveni Kumranski tekstovi²⁹ iz II stoljeća prije nove ere za koje se drži da predstavljaju vezu Starog i Novog zavjeta, jer

²⁸ Rijeka Gihon.

²⁷ Treba naglasiti da su elementi vode u Kuranu ipak izrazitiji nego li u Starom zavjetu što je i razumljivo, budući da je pozornica Biblije ipak područje Plodnog polumjeseca koji je prostor daleko pitomiji i navodnjeniji od suhe i užarene Arapske pustinje.

²⁹ Citati u nas samo djelomično prevedenih Kumranskih tekstova doneseni su ovdje onako kako su objavljeni u knjizi Eugena Werbera: »Kršćanstvo prije Krista«, (»Liber«, Zagreb, 1972. god.)

se javljaju u vremenu između posljednjih starozavjetnih i prvih novozavjetnih (kršćanskih) tekstova, također sadrže elemente značajne za ova razmatranja. U razdoblju 1947—1955. godine otkriveni su u pećinama na obali Mrtvog mora ostaci pretkršćanskih svitaka rukopisa, za koje mnogi smatraju da predstavljaju najveće otkriće rukopisa modernih vremena. Već tada postojala je jedna vjerska zajednica koja se nazivala sektom Novog Saveza ili Novoga zavjeta. Karakteristično je da je i ta zajednica imala obred kupanja prilikom primanja u sektu, što jasno podsjeća na kasnije krštenje u kršćana.

U kumranskim svicima ima još nekih mjesta koja se mogu dovesti u vezu sa prirodno-geografskim okvirima, — ova zajednica propovijeda učenje apokalipse, po kojem će postojeće društvo ogrezlo u nepravdi i grijehu, nestati »na kraju dana u užasima svemirskog ognja« što je i opet prihvatljivo kao usporedba u ovakvim klimatskim prilikama.

U tekstu »Rat sinova svijetla protiv sinova tame« — opet se javljaju tipične usporedbe hidrometeorološkog karaktera: »Jer svet je svemoguć i naš, i kralj slave s nama je, a vojska duhova njegovih s pešadijom i konjicom. Kao oblaci i magla rose što pokrivaju zemlju i kao pljuskovi kiša koji napajaju sudom svo rastinje Njegovo«³⁰.

I u »Pravilniku zajedništva« opet se nailazi na odraz značenja i impresije ekstremno visokih temperatura. »Proklet bio ti bez samilosti neka si u tami tvojih djela. I omražen bio ti u tmuni vječne vatre.«³¹

³⁰ E. Werber, op. cit. str. 134.

³¹ isti, op. cit. str. 158.